

Ponad 70% podopiecznych MOS/MOW używało przetworów konopi (marihuany i/lub haszyszu) przynajmniej raz w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie. Odsetki użytkowników tych substancji były znacznie wyższe w przypadku młodzieży z MOW niż MOS (78,7% vs 61,6%). Nie stwierdzono znaczących różnic ze względu na płeć.

UŻYWANIE NARKOTYKÓW PRZEZ PODOPIECZNYCH MŁODZIEŻOWYCH OŚRODKÓW SOCJOTERAPII I MŁODZIEŻOWYCH OŚRODKÓW WYCHOWAWCZYCH

Jakub Greń, Agnieszka Pisarska
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Instytut Psychiatrii i Neurologii

Wprowadzenie

Podjęcie zachowań, które stanowią zagrożenie dla zdrowia, funkcjonowania oraz rozwoju młodych – a takim zachowaniem niewątpliwie jest używanie narkotyków – dla licznej grupy nastolatków jest elementem okresu dorastania. Najnowsze badania ESPAD (2020) wskazują, że około 17% 15-16-latków przynajmniej raz w swoim życiu próbowało przetworów konopi, najczęściej marihuany lub haszyszu. Z kolei w przypadku 17-18-letnich uczestników tych badań odsetek ten wyniósł około 30%. Biorąc pod uwagę, że przetwory konopi są najpowszechniej używanymi substancjami nielegalnymi, przytoczone dane oznaczają, że większość nastolatków jednak po narkotyki nie sięga. Co więcej, jak wskazują porównania dotychczasowych wyników badań ESPAD, w ostatnich latach obserwowany jest spadek odsetka młodzieży potwierdzającej używanie różnych substancji psychoaktywnych. Jednakże zarówno badania ESPAD, jak i inne populacyjne badania młodzieży o zasięgu międzynarodowym (np. HBSC; Mazur i Małkowska-Szkutnik, 2018), ogólnokrajowym (np. CBOS; Malczewski, 2018) lub lokalnym (np. badania mokotowskie; Ostaszewski i wsp., 2017) obejmują jedynie młodzież uczęszczającą do szkół ogólnodostępnych. Tymczasem sytuacja rozpowszechnienia używania narkotyków wśród młodzieży objętej opieką instytucjonalną wygląda inaczej, i właśnie tej problematyce poświęcony jest niniejszy artykuł.

W Polsce młodzi ludzie, którzy z różnych powodów nie mogą kontynuować nauki w szkołach ogólnodostępnych, mogą być kierowani do dwóch typów ośrodków kształcenia specjalne-

go (Rustecka-Krawczyk, 2012). Do takich placówek należą Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii (MOS), przeznaczone dla młodzieży, która doświadcza symptomów problemów emocjonalnych, zakłóceń funkcji poznawczych, przejawia zaburzenia zachowania, w tym zachowania antyspołeczne, a także ma trudności w funkcjonowaniu społecznym oraz w nauce (Kędziński i Kulesza, 2008). Z tego względu przyjmuje się, że jest to młodzież zagrożona niedostosowaniem społecznym oraz problemami zdrowia psychicznego, w tym również angażowaniem się w używanie substancji psychoaktywnych. Wychowankowie są przyjmowani do MOS na wniosek rodziców bądź opiekunów prawnych. W tym celu wymagane jest jednak wydanie przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego.

Kolejnym typem ośrodka kształcenia specjalnego są Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze (MOW). W odróżnieniu od MOS, ośrodki te przeznaczone są dla młodzieży ze stwierdzonym już niedostosowaniem społecznym. W placówkach tych przebywają młodzi ludzie, którzy popełnili czyny karalne, takie jak kradzieże, stosowanie przemocy, członkostwo w grupach przestępczych, uprawianie prostytucji czy sprzedaż nielegalnych substancji psychoaktywnych. Do MOW trafia także młodzież z zaburzeniami osobowości lub innymi poważnymi problemami, takimi jak depresja czy próby samobójcze (Kędziński i Kulesza, 2008; Rustecka-Krawczyk, 2012). Podstawą przyjęcia nastolatka do MOW jest orzeczenie wydane przez Wydział Rodzinny i Nieletnich Sądu Rejonowego dotyczące zastosowania

środka wychowawczego, jakim jest umieszczenie w takiej placówce.

Opracowanie skutecznych strategii zapobiegania problemom związanym z używaniem substancji psychoaktywnych wymaga wiedzy na temat rozpowszechnienia oraz uwarunkowań tego zjawiska. Niestety, dotychczas realizowane w Polsce badania populacyjne nie obejmowały młodzieży z grup szczególnie zagrożonych rozwojem tego rodzaju problemów. Wyjątkiem jest badanie, które uwzględniało niewielką podgrupę podopiecznych MOW/MOS, wskazując, że rozpowszechnienie picia alkoholu i innych zachowań ryzykownych wśród tej młodzieży było od kilku do kilkunastu razy wyższe niż wśród uczniów szkół ogólnodostępnych (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk i Wójcik, 2011).

Badania, których wybrane wyniki zostały zaprezentowane w tym artykule, zaprojektowano tak, aby dostarczyć wyczerpującej wiedzy na temat aktualnego rozpowszechnienia używania różnych substancji psychoaktywnych wśród wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych oraz Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii.

Metoda

W audytoryjnych badaniach ankietowych¹ wzięli udział wychowankowie z losowo wybranych Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii i Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych z całej Polski (N=1730). Placówki te stanowiły około 40% wszystkich MOW i MOS w Polsce (30 MOS i 35 MOW). Wśród respondentów przeważali chłopcy, co odzwierciedla rzeczywisty stan w tych placówkach, gdyż większość podopiecznych MOS i MOW jest płci męskiej (Pisarska i wsp., 2019).

Zastosowane w niniejszym badaniu pytania i skale do pomiaru używania przetworów konopi i innych substancji psychoaktywnych zostały zaczerpnięte z badań ESPAD (Sierosławski, 2015) oraz badań mokotowskich (Ostaszewski i in., 2017). Natomiast skala do pomiaru częstości używania nowych substancji psychoaktywnych (NSP) została opracowana na potrzeby tego badania, na podstawie ana-

logicznej skali do pomiaru częstości używania marihuany i haszyszu. Do oszacowania rozpowszechnienia używania poszczególnych narkotyków posłużono się analizami opisowymi (wskaźnik częstości liczony w odsetkach). Z kolei do analizy różnic otrzymanych wyników ze względu na płeć i typ placówki (MOS/MOW) wykorzystano standardowy test χ^2 z progiem istotności statystycznej $p < 0,05$. Szczegółowy opis metodologii tego badania dostępny jest w artykule opublikowanym w czasopiśmie „Alkoholizm i Narkomania” (Pisarska i wsp., 2019).

Wyniki

Używanie przetworów konopi przez wychowanków MOS/MOW

Wyniki badań wskazują, że ponad 70% podopiecznych MOS/MOW używało przetworów konopi (marihuany i/lub haszyszu) przynajmniej raz w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie (tabela 1). Przy czym odsetki użytkowników tych substancji były znacznie wyższe w przypadku młodzieży z MOW niż MOS (78,7% vs 61,6%; $p < 0,001$). Nie stwierdzono jednak znaczących różnic ze względu na płeć. Często, czyli w ciągu ostatnich 30 dni przed badaniem, po przetwory konopi sięgało około 40% młodzieży uczęszczającej do MOW i MOS. W przypadku tego wskaźnika nie stwierdzono istotnych różnic pomiędzy wychowankami MOS i MOW. Analizy nie wykazały także istotnych różnic w rozpowszechnieniu częstego używania marihuany/haszyszu pomiędzy chłopcami i dziewczętami.

Nowe substancje psychoaktywne

Okolo 30% uczestników badania potwierdziło używanie nowych substancji psychoaktywnych (NSP), czyli tzw. dopalaczy, przynajmniej raz w ciągu ostatnich 12 miesięcy poprzedzających badanie (tabela 2). Przy czym w przypadku tego wskaźnika używanie NSP było istotnie bardziej rozpowszechnione wśród dziewcząt niż chłopców (33,3%

Tabela 1. Rozpowszechnienie używania przetworów konopi wśród wychowanków MOS/MOW, w odsetkach (%).

	MOW/MOS			MOW			MOS		
	Łącznie (N=1730)	Chłopcy (N=1159)	Dziewczeta (N=565)	Łącznie (N=1068)	Chłopcy (N=700)	Dziewczeta (N=368)	Łącznie (N=662)	Chłopcy (N=459)	Dziewczeta (N=197)
12 miesięcy	72,1	72,7	70,8	78,7	80,0	76,1	61,6***	61,7	60,9
30 dni	41,0	42,2	38,8	42,0	43,4	39,4	39,4	40,3	37,6

*** $p < 0,001$.

vs 27%; $p < 0,05$), a także wśród wychowanków MOW w porównaniu z MOS (33,4% vs 22,1%; $p < 0,001$). Z kolei w ostatnich 30 dniach przed badaniem po NSP sięgało 13,5% respondentów. Nie stwierdzono tu istotnych różnic pomiędzy wychowankami MOS i MOW oraz chłopcami i dziewczętami.

Inne substancje psychoaktywne

Uczestnicy badań byli pytani także o używanie w ostatnim roku narkotyków innych niż przetwory konopi i NSP. Spośród wymienionych w tym pytaniu substancji najbardziej rozpowszechniona okazała się amfetamina, której używanie raportowało około 40% wychowanków MOS/MOW. Drugą substancją pod względem częstości używania okazał się mefedron, którego używało około 30% badanych. Substancja ta jest zaliczana do grupy nowych substancji psychoaktywnych, jednak została tutaj uwzględniona

osobno z powodu znacznego rozpowszechnienia. Około 20% badanych potwierdziło używanie ecstasy/MDMA oraz leków (psychotropowych, uspokajających, nasennych). Ponadto kilkanaście procent respondentów odpowiedziało, że sięgało po kokainę (15,5%) oraz LSD i inne halucynogeny (13,3%). W przypadku pozostałych wymienionych w ankiecie narkotyków odsetki ich użytkowników nie przekraczały kilku procent. Warto jednak zwrócić uwagę, że około 8% wychowanków MOS/MOW potwierdziło używanie kodeiny. Ponadto 8% podopiecznych MOW i około 4% podopiecznych MOS miało w ostatnim roku doświadczenia z substancjami wziewnymi. Porównanie wyników młodzieży z MOS i MOW nie wykazało istotnych różnic w używaniu poszczególnych omawianych tu substancji pomiędzy podopiecznymi z obu typów placówek. Niemniej ogólne rozpowszechnienie używania narkotyków było istotnie wyższe wśród badanych z MOW w porównaniu z MOS (77,1% vs 59,8%; $p < 0,001$). Odnotowano także,

Tabela 2. Rozpowszechnienie używania nowych substancji psychoaktywnych wśród wychowanków MOS/MOW, w odsetkach (%).

	MOW/MOS			MOW			MOS		
	Łącznie (N=1730)	Chłopcy (N=1159)	Dziewczeta (N=565)	Łącznie (N=1068)	Chłopcy (N=700)	Dziewczeta (N=368)	Łącznie (N=662)	Chłopcy (N=459)	Dziewczeta (N=197)
12 miesięcy	29,1	27,0	33,3*	33,4	31,6	37,0	22,1***	20,0	26,4
30 dni	13,5	12,9	14,7	14,6	14,0	15,8	11,6	11,1	12,7

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$.

Tabela 3. Rozpowszechnienie używania narkotyków wśród wychowanków MOS/MOW, w odsetkach (%).

12 miesięcy	MOW/MOS			MOW			MOS		
	Łącznie (N=1730)	Chłopcy (N=1159)	Dziewczeta (N=565)	Łącznie (N=1068)	Chłopcy (N=700)	Dziewczeta (N=368)	Łącznie (N=662)	Chłopcy (N=459)	Dziewczeta (N=197)
Narkotyki (ogółem)	70,5	69,5	72,2	77,1	77,4	76,4	59,8***	57,5	64,5
Amfetamina	40,3	38,4	44,2	50,7	48,9	54,3	23,6	22,4	25,4
Kokaina	15,5	14,9	17,0	19,4	18,7	20,7	9,4	9,2	10,2
Mefedron	31,9	29,9	35,8	39,5	38,3	41,8	19,6	17,2	24,4
Ecstasy/MDMA	22,7	22,6	22,7	27,6	28,3	26,4	14,7	13,9	15,7
Kodeina	8,4	7,9	9,7	8,7	9,0	8,2	8,0	6,1	12,7
LSD i inne halucynogeny	13,3	12,9	14,2	15,4	15,1	16,0	9,8	9,6	10,7
GHB/GBL	2,5	3,1	1,4	2,9	3,9	1,1	2,0	2,0	2,0
Heroina/„kompot”	4,3	4,0	5,0	5,1	5,0	5,4	2,9	2,4	4,1
Substancje wziewne	6,5	6,1	7,3	8,0	7,7	8,4	4,1	3,7	5,1
Leki psychotropowe, uspokajające, nasenne	21,7	18,6	28,3	24,3	21,6	29,3	17,7	13,9	26,4
Sterydy anaboliczne	3,2	4,0	1,8	4,1	5,1	2,2	1,8	2,2	1,0

*** $p < 0,001$.

iz odsetki dziewcząt sięgających po poszczególne narkotyki były nieco wyższe niż w odsetki chłopców (z wyjątkiem sterydów anabolicznych oraz GHB/GBL). Różnice te nie były jednak istotne statystycznie.

Zestawienie danych

Ogólnopolskie badania ESPAD prowadzone są w dwóch grupach wiekowych: 15-16-latków oraz 17-18-latków. Do zestawienia wykorzystano wyniki ostatniej rundy badań ESPAD, zrealizowanej w 2019 roku, a opublikowanej w 2020 roku (Sierosławski, 2020). Dokonanie zestawienia tych wyników z wynikami uzyskanymi w badaniach MOS/MOW wymagało podzielenia uczestników naszych badań na dwie grupy wiekowe: młodszą (do 15. roku życia) i starszą (po 15. roku życia). Zestawienie to wykazało, że porównania pomiędzy 15-16-letnimi uczestnikami ESPAD oraz młodszą grupą respondentów z MOS/MOW oraz pomiędzy 17-18-latkami z ESPAD i starszą grupą z MOS/MOW, przyniosły zbliżone rezultaty. Z tego względu zostanie tu zaprezentowane zestawienie danych dotyczących używania narkotyków wśród młodszych uczestników obu badań. Zgodnie z oczekiwaniami, zestawienie danych dotyczących rozpowszechnienia używania różnego typu substancji psychoaktywnych przez podopiecznych MOS/MOW z danymi uczestników ESPAD pokazało, że odsetki użytkowników tych substancji są znacznie wyższe wśród młodzieży z MOW/MOS.

Wśród młodszych podopiecznych tych placówek prawie 65% sięgało po przetwory konopi w ostatnim roku, zaś ok. 38% używało tych substancji w ciągu ostatniego miesiąca przed badaniem. W przypadku uczniów ze szkół ogólnodostępnych odsetki te wynosiły odpowiednio 16,7% oraz 9%. Rozpowszechnienie używania przetworów konopi wśród młodzieży z MOS/MOW było więc trzykrotnie wyższe, niezależnie od płci i skali czasowej. Częste używanie NSP potwierdziło 2,5% uczestników ostatniego badania ESPAD oraz 13,5% – czyli około pięciokrotnie więcej – wychowanków MOS/MOW. Znacznie większe rozpowszechnienie wśród młodzieży uczęszczającej do MOW/MOS stwierdzono także w przypadku używania innych narkotyków. Rozpowszechnienie używania heroiny było około trzykrotnie, kokainy około czterokrotnie, a ecstasy/MDMA ponad sześciokrotnie większe wśród wychowanków MOS/MOW niż wśród młodzieży objętej badaniami ESPAD. Przy czym największe, bo około jedenastokrotne różnice pomiędzy uczestnikami badań w MOS/MOW a respondentami ESPAD odnotowano w przypadku amfetaminy. Zbliżone wyniki pomiędzy tymi grupami stwierdzono natomiast w przypadku używania substancji wziewnych, takich jak kleje czy rozpuszczalniki. Warto również zwrócić uwagę na wyniki wskazujące, że o ile w przypadku podopiecznych MOW/MOS odsetki używania omawianych tu substancji były nieco wyższe wśród dziewczyn niż chłopców, to wśród młodzieży objętej badaniami ESPAD rozkład ten jest odwrotny.

Tabela 4. Zestawienie rozpowszechnienia używania narkotyków wśród wychowanków MOS/MOW oraz uczestników ESPAD – 2019, w odsetkach (%).

	MOW/MOS (wiek 12-15 lat)			ESPAD (wiek 15-16 lat)		
	Łącznie (N=682)	Chłopcy (N=447)	Dziewczeta (N=233)	Łącznie (N=2814)	Chłopcy (N=1351)	Dziewczeta (N=1444)
Przetwory konopi (12 miesięcy)	64,7	64,7	64,4	16,7	19,8	13,8
Przetwory konopi (30 dni)	38,1	37,8	39,1	9,0	11,3	6,7
NSP (12 miesięcy)	27,6	23,0	36,5	3,6	4,1	3,1
NSP (30 dni)	13,5	12,1	16,3	2,5	3,0	2,0
Amfetamina (12 miesięcy)	31,1	27,5	37,8	2,7	3,4	2,1
Kokaina (12 miesięcy)	12,3	10,3	16,3	1,8	2,2	1,4
Ecstasy/MDMA (12 miesięcy)	14,7	13,9	16,3	2,3	3,2	1,5
Substancje wziewne (12 miesięcy)	5,4	3,6	9,0	4,5	5,0	4,0
Heroina/„kompot” (12 miesięcy)	4,3	3,4	6,0	1,3	1,8	0,8

Podsumowanie

Badanie to miało na celu oszacowanie rozpowszechnienia używania różnych narkotyków wśród podopiecznych MOW i MOS, a także różnic w tym zakresie ze względu na płeć i typ placówki. Ponadto otrzymane wyniki zostały zestawione z wynikami badań ESPAD ogólnej populacji polskiej młodzieży.

Uzyskane w tym badaniu wyniki są zgodne z dotychczasowymi – zarówno krajowymi (Ostaszewski, Rustecka-Krawczyk i Wójcik, 2011), jak i zagranicznymi (np. Henderson i wsp., 2019) doniesieniami, wskazującymi na znaczne rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych oraz podejmowania innych zachowań ryzykownych wśród młodzieży uczęszczającej do specjalnych placówek oświatowych. Porównanie wyników młodzieży uczęszczającej do MOW i MOS wskazuje z kolei, że w ciągu ostatniego roku poprzedzającego badanie, używanie przetworów konopi, nowych substancji psychoaktywnych było bardziej rozpowszechnione wśród podopiecznych MOW niż MOS. Wyższy wśród podopiecznych MOW był także ogólny wskaźnik używania narkotyków. Wynik ten nie jest jednak zaskakujący, biorąc pod uwagę, że używanie narkotyków jest jedną z głównych przyczyn kierowania młodzieży do Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych (Kędzierski i Kulesza, 2008). Z kolei wśród młodzieży kierowanej do Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii dominują raczej problemy adaptacyjne i przejawy zaburzeń emocjonalnych (Rustecka-Krawczyk, 2012).

Natomiast jeśli chodzi o różnice ze względu na płeć, statystycznie istotną różnicę stwierdzono jedynie w przypadku używania NSP (w ciągu ostatniego roku przed badaniem), które były bardziej rozpowszechnione wśród dziewcząt niż chłopców z MOW/MOS. Jednakże, pomimo braku innych znaczących statystycznie różnic, w przypadku używania zdecydowanej większości z badanych narkotyków (poza przetworami konopi, sterydami anabolicznymi oraz GHB/GBL) można zaobserwować tendencje wskazujące na częstsze używanie tych substancji wśród dziewcząt niż chłopców z MOW i MOS. Wyniki te są zaskakujące, ponieważ wśród uczniów szkół ogólnodostępnych różnice w rozpowszechnieniu używania różnych substancji psychoaktywnych pomiędzy chłopcami a dziewczętami są albo nieistotne, albo przewaga jest po stronie chłopców. Prawdopodobnym wyjaśnieniem tego zjawiska jest to, że w przypadku dziewcząt będących podopiecznymi MOS/MOW nasilenie czynników sprzyjających zachowaniom ryzykownym jest

większe niż w przypadku chłopców i w związku z tym są one bardziej skłonne, by takie zachowania podejmować (Loeber i Keenan, 1994; Kepper i wsp. 2011). Hipoteza ta wymaga jednak dalszych badań.

Przedstawione tu badanie obejmowało ogólnokrajową populację podopiecznych MOW i MOS, a więc młodzieży, u której stwierdzono niedostosowanie społeczne lub zagrożonej niedostosowaniem społecznym. Z tego względu badanie to ma charakter uzupełniający w stosunku do dotychczasowych badań dotyczących używania substancji psychoaktywnych wśród młodzieży w Polsce, które to badania skupiały się przede wszystkim na uczniach ze szkół ogólnodostępnych.

Ze względu na wysokie wskaźniki używania różnych substancji psychoaktywnych, młodzież znajdująca się pod opieką MOS i MOW stanowi grupę podwyższonego ryzyka szkód i problemów związanych z używaniem tych substancji. Przeprowadzone badania świadczą zaś o tym, że zagrożenie to dotyczy szczególnie dziewcząt oraz podopiecznych MOW. Wskazuje to na potrzebę poszerzenia oferty działań profilaktycznych i terapeutycznych skierowanych do młodzieży przebywającej w placówkach MOS/MOW. Działania te nie powinny ograniczać się jedynie do przeciwdziałania używaniu, ale zmierzać również do ograniczania ryzyka i szkód związanych z używaniem narkotyków w tych grupach młodzieży.

Czytelników zainteresowanych innymi publikacjami z projektu badawczego przeprowadzonego wśród wychowanków MOS/MOW oraz bardziej szczegółowymi rekomendacjami wynikającymi z tych badań zachęcamy do odwiedzenia strony internetowej kwartalnika „Alkoholizm i Narkomania” https://www.termedia.pl/Czasopismo/Alkoholizm_i_Narkomania-117/Numer-4-2019

Przypisy

¹ Badania zostały zrealizowane w ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016–2020.

Bibliografia

- Henderson M. Nixon C. McKee MJ. Smith D. Wight D. Elliott L., „Poly-substance use and sexual risk behaviours: a cross-sectional comparison of adolescents in mainstream and alternative education settings”, *BMC Public Health* 2019; 19(1): 564.
- Kepper A., Monshouwer K., Van Dorsselaer S., Vollebergh W., „Substance use by adolescents in special education and residential youth care institutions”, *European Child & Adolescent Psychiatry* 2011; 20(6): 311-9.
- Kędzierski P., Kulesza J., „Analiza przyczyn umieszczenia dzieci i młodzieży w placówkach resocjalizacyjnych i socjoterapeutycznych”, *Pracownia Resocjalizacji, CMPPP, Warszawa* 2008.

- Loeber R., Keenan K., „Interaction between conduct disorder and its comorbid conditions: Effects of age and gender”, *Clinical Psychology Review* 1994; 14(6): 497-523.
- Malczewski A., „Młodzież a substancje psychoaktywne”, In: Grabowska M., Gwiazda M. (red.), *Młodzież 2018*, CBOS, Warszawa 2019, s. 234-49, <https://www.cinn.gov.pl/portal?id=166545> [dostęp 24.08.2019].
- Mazur J., Małkowska-Szkutnik A. (red.), „Zdrowie uczniów w 2018 roku na tle nowego modelu badań HBSC”, Instytut Matki i Dziecka, Warszawa 2018.
- Ostaszewski K., Rustecka-Krawczyk A., Wójcik M., „Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I–III”, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2011.
- Ostaszewski K., „Używanie substancji innych niż alkohol” (w.): Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A., Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A., Biechowska D. i in., (red.), *Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży: Badania mokotowskie 2004-2016, Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2017.
- Pisarska A., Bobrowski K.J., Greń J., Ostaszewski K., „Risk and protective factors associated with alcohol and other psychoactive substance use among students attending youth correctional centres: study design and methodology”, *Alcohol Drug Addict* 2019; 32(4): 247-66.
- Rustecka-Krawczyk A., „W poszukiwaniu czynników chroniących młodzież z grupy ryzyka”, *Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka* 2012; 11(3): 46-61.
- Sierosławski J., „Używanie narkotyków i alkoholu przez młodzież szkolną”, raport z badania ESPAD 2015, KBPN, PARPA, IPiN, Warszawa 2015.
- Sierosławski J., „Używanie narkotyków i alkoholu przez młodzież szkolną”, raport z badania ESPAD 2019, KBPN, PARPA, IPiN, Warszawa 2020.